ЧИК Д. Ч.
(Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний ін-т ім. Т. Шевченка)

СЕНТИМЕНТАЛІЗМ: ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ОКРЕСЛЕННЯ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ

Питання про термінологічне окреслення сентименталізму як окремого літературного напряму досі залишається відкритим. У сучасному українському та західному літературознавстві ще зустрічаються праці, в яких цьому напряму відмовляється у праві на самостійне існування, або ж його підміняють іншими термінами – преромантизмом чи романтизмом. Назріла потреба узагальнити висновки тих поважних досліджень, у яких у тій чи іншій мірі підіймалися проблеми існування, маркування та періодизації літературного сентименталізму. На матеріалі літературознавчих досліджень українських, англомовних дослідників і літературознавців радянського часу ми зробимо спробу теоретично окреслити поняття «сентименталізм».

Проблема українського сентименталізму довгий час залишалася і, мабуть, залишатиметься дискусійною. Протягом усього часу існування академічного українського літературознавства науковці у своїх працях намагалися вирішити це питання. До таких праць насамперед відносимо «Історію українського письменства» (1919) С. Єфремова, в якій автор розрізняв сентименталізм і романтизм, «що один за одним домінували в літературному житті Західної Європи кінця XVIII й початку XIX ст.», й зауважував, що ці напрями вплинули на становлення нової української літератури [Єфремов 1995, с. 324]. Але впливу західного сентименталізму («штучної манірності»), на думку С. Єфремова, не зазнав Г. Квітка-Основ'яненко. Підкреслимо, що в українському літературознавстві проблему типології сентименталізму порушував М. Зеров. Він був одним із перших, хто виділив український сентименталізм в окремий літературний феномен (найбільшим сентименталістом вважав Г. Квітку-Основ'яненка) і навіть висловив припущення про його спорідненість з англійським сентименталізмом: «Сентименталізм в українській творчості був з'явищем довготривалим, постійним, явищем до певної міри національного значення, подібно до сентименталізму англійського...» [Зеров 2002, с. 92]. Цілком заперечував існування українського сентименталізму Д. Чижевський, який категорично стверджував, що не бачить доцільності утворювати окремий літературний напрям з декількох творів Г. Квітки-Основ'яненка та одного твору І. Котляревського. До цього висновку літературознавець прийшов після зіставлення творчості названих письменників із російським сентименталізмом (так званою «карамзінською школою») і чомусь оминувши у цьому компаративному аналізі таке основне джерело російського сентименталізму, як англійський сентименталізм. Д. Чижевський підтримав традицію пояснювати ідеалізацію образів-характерів у сентименталістських творах Г. Квітки-Основ'яненка впливом народнопісенної традиції та загалом фольклору: «Чутливість Квітки найшвидше випливає з української народної вдачі та пісенної традиції... І Квітка, і Котляревський, якщо вони, справді невеликою мірою, підлягали впливам російського сентименталізму або відповідних західних течій, мабуть, навіть не помітили усієї відмінності цих течій від їх власної, в основі класичної літературної традиції...» [Чижевський 2003, с. 404].

Радянські літературознавці, вслід за О. Білецьким, теж заперечували наявність сентименталізму в українській літературі, а до жанрового визначення «сентиментальна повість» неодмінно добавляли – «реалістична». Втім, ще М. Зеров переконливо доводив, що реалістичні елементи «можуть бути властиві сентиментальній повісті, що, показуючи героя або героїню в ідеальному світлі і

незмінне перемогою добра закінчуючи свій твір, повістяр-сентименталіст міг давати реалістично накидане тло» [Зеров 1977, с. 61].

На початку 1990-х рр., коли українське літературознавство поступово позбувалося марксистсько-ленінських ідей, науковці звернули свою увагу на актуальні проблеми історії української літератури. Так, у своїй кандидатській дисертації «Сентименталізм в українській літературі (перша половина XIX ст.)» (1995) І. Лімборський здійснив науковий перегляд твердження про відсутність сентименталізму в українській літературі й довів, що в українській літературі цей напрям знайшов свій вияв у течії [Див.: Лімборський 1995]. Літературознавець вирізняє низку ознак сентименталізму як явища, що ознаменувало собою «переорієнтацію художньої свідомості з «життя розуму» на «життя серця»: це ґрунтування на сенсуалістичному підході до дійсності, морально-етичний концепт вищості позитивного героя над своїм оточенням, раціоналістичний схематизм, звернення до зображення «людини природи», «умоглядна теза про можливість перевірки порядності і щиросердості людини за допомогою чуттєвості і навіть за зовнішніми проявами «природної натури» – сліз» [Лімборський 2006, с. 152–158]. Названий учений узагальнює, що українському сентименталізму були притаманні такі атрибути, як глибоко емоційна особистість, ліризація наратії, глибокий художній психологізм, інтимізація хронотопу; а «у макролітературному масштабі український сентименталізм (як, до речі, і класицизм) свідчив про глибокі типологічні збіжності художніх пошуків українських письменників із західноєвропейськими, які належали до цього літературного напряму» [Лімборський 2002, с. 32]. Тієї ж точки зору дотримується О. Борзенко, який пише про специфіку українського сентименталізму, зазначаючи, що він, «...зберігаючи основні ознаки європейської моделі, багато в чому, і це природно, живився з джерела місцевої, передусім фольклорної емоційності» [Борзенко 2006, с. 15]. Цей науковець відносить до основних ознак сентименталізму культ природи та природності, критику міської культури й зображення переваг «серця» над «розумом». За О. Борзенком, в українському варіанті сентименталізму (мова йде про творчість І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського та Г. Квітки-Основ'яненка) культ простоти та природності єднається з таким рисами національного характеру, як артистизмом та індивідуалізмом [Борзенко 2006, с. 289].

Однак у сучасному українському літературознавстві також побутують твердження й про те, що сентименталізм був чужим «...для нашої літератури з огляду на потужні тенденції української лірики, що принесли із собою в письменство не лише певні мотиви, але й настанови у трактуванні системи образів, як, утім, і в потлумаченні власне моделі певного образу» [Вільна 2005, с. 55]. Деякі дослідники пишуть лише про елементи сентименталізму в українській літературі першої половини XIX ст., зокрема в творчості Г. Квітки-Основ'яненка [Див.: Мілованова 2006]. Так, науковець Я. Вільна солідаризується із С. Єфремовим, В. Бойком, М. Возняком, Д. Чижевським, Є. Вербицькою та іншими дослідниками, які заперечували причетність творчості Г. Квітки-Основ'яненка до сентименталізму [Див.: Вільна 2005].

Перейдемо до окреслення сентименталізму в сучасних англомовних літературознавчих працях. З огляду на значний обсяг матеріалу з проблем теорії та історії західноєвропейського та російського сентименталізму, зупинимося, головним чином, на засадничих положеннях. Наголосимо, що теоретичне окреслення терміна «сентименталізм» в цих студіях цілком невиразне. Актуальним для робіт англомовних літературознавців залишається твердження, висловлене більш ніж 25 років тому російським літературознавцем радянського часу А. Зоріним: «Особливістю зарубіжних праць про сентименталізм, яка суттєво ускладнює їх сприйняття, є усталений дуалізм термінології. Західні дослідники говорять то про сентиментальну

літературу (sentimental literature), то про літературу чуттєвості (literature of sensibility)» [Зорин 1981, с. 69]. Зауважимо, що зараз у зарубіжному літературознавстві побутує усталений термін на означення жанру сентименталістського роману XVIII ст. – «the sentimental novel» (або ж «the novel of sentiment»), який «виріс» із культу чуттєвості на противагу раціоналізму (тому паралельно вживається і синонім до цього поняття – «the novel of sensibility»). Так, репрезентативними сентименталістськими романами англійський літературознавець Дж. Маллен вважає романи «Clarissa...» С. Річардсона, «A Sentimental Journey...» Л. Стерна, «The Man of Feeling» Г. Маккензі, окреслюючи таким чином хронологічні рамки англійського сентименталізму 1740–1770 рр. [Див.: Mullan 1996]. Але, якщо раніше поняття «сентименталізм» (у літературознавчому сенсі) накладалося на будь-який твір зі стильовою домінантою чуттєвості без огляду на час його написання, а під літературою чуттєвості розуміли поезію сентименталістів, то зараз зарубіжні літературознавці зауважують, що під терміном «сентименталізм» вони мають на увазі літературний напрям XVIII ст., у творах якого зображується задоволення від співчуття та страждання [The Editors 2003]. Це намагання виділити сентименталізм як окрему епоху в історії європейської літератури спостерігаємо в недавніх дослідженнях зарубіжних дослідників. Так, С. Ейхерн у своїй докторській дисертації «Між обов'язком і бажанням: сентименталістський інструментарій у британській прозі кінця XVIII ст.» (1999) розглядає сентименталізм як суперечливий культурний дискурс, закорінений у нестійкому комплексі положень про буття та політичних натяків щодо соціальної ідентичності [Ahern 1999, с. II]. Науковець зазначає, що роман «A Sentimental Journey...» Л. Стерна мав «значний вплив на літературний сентименталізм, водночас об'єднуючи та ускладнюючи основні риси наративу сентименталістської прози, які були розроблені у творчості таких англійських письменників, як Річардсон і Ґолдсміт, та таких французьких письменників, як Прево, Маріво та Руссо» [Ahern 1999, с. 25–26]. Цікаво, що С. Ейхерн до англійських сентименталістів, поряд із С. Річардсоном, О. Ґолдсмітом, Л. Стерном і Г. Маккензі, зараховує й авторів готичних романів – А. Редкліф та М. Льюіса, таким чином намагаючись продемонструвати тяглість сентименталізму та його поступове переростання в романтизм (готичність у сучасному англійському літературознавстві, як відомо, визначається як одна з основних ознак романтизму [Наливайко 1997, с. 255]) й розрізнити сентименталістський та готичний художні методи.

Радянське літературознавство до кінця 1970-х рр. говорило про сентименталізм головним чином як про течію. Після публікації ґрунтовної монографії «Русский сентиментализм» (1977) П. Орлова, автор якої, відкинувши застарілі положення, розглядає російський сентименталізм саме як літературний напрям, західноєвропейський сентименталізм загалом теж починають означувати як окремий напрям. На думку П. Орлова, визначальними рисами сентименталізму є акцентування на почуттях як головному духовному началу людини, на емоційних реакціях на зовнішній світ, ідеалізація «природних» зв'язків людей (подружніх, сімейних), зображення любові до ближнього як джерела доброчесності, орієнтація на патріархальність та ідеальних людей, які виросли, не зазнавши згубного впливу цивілізації, гіперболізація відчуттів головних героїв, взаємовідносини яких базуються на коханні та дружбі, на емпатії та солідарності [Див.: Орлов 1977]. Слід зауважити, що історії дослідження сентименталізму в літературознавстві радянського часу присвячено скрупульозне дослідження В. Камінського [Каминский 1984, с. 124–126]. До речі, цей дослідник категорично стверджував, що сентименталізм являє собою літературний напрям, а не течію, і з англійських письменників до сентименталістів зараховував С. Річардсона та Л. Стерна. В. Камінський знаходив у творах

сентименталістів насамперед естетичні акценти на чуттєвому пізнанні, відтворення «природної людини», мотив запоруки щастя тощо [Див.: Каминский 1984].

А. Зорін у дисертації «Літературний напрям як міжнаціональна спільність (Англійський і російський сентименталізм)» (1982) запропонував розрізняти два типи сентименталістської літератури: морально-дидактичний сентименталізм і сентиментальний естетизм [Зорин 1982, с. 7]. Перехід від класицизму до сентименталізму дослідник вбачав у поемі англійського поета Дж. Томсона «The Seasons» (1726–1749, 1746), і разом з цим поетом до морально-дидактичного сентименталізму зараховував Е. Юнга, С. Річардсона. Відповідно до літератури сентиментального естетизму А. Зорін відносив творчість Т. Ґрея, В. Каупера, Л. Стерна. Літературознавець зазначав, що основною естетичною категорією для сентименталістів була почуттєвість, під якою розуміли здатність людини емоційно реагувати на навколишній світ. Почуттєвість сприймається як джерело і вищих насолод, і основних чеснот, включно з філантропією. Основними ознаками творів сентименталістів постають ідеї втечі від цивілізації, усамітнення, єднання з природою та особливо релігійність – як важливий засіб зцілення суспільства та людини [Див.: Зорин 1981; Зорин 1982]. С. Тураєв з-поміж атрибутів сентименталістської прози виділяв такі, як здатність емоційно сприймати світ, поєднання культу почуття з комплексом етичних норм («раціональні» почуття), зображення сентиментального героя, який максимально наближений до природи та віддалений від цивілізації міста, емоційність «інтонаційної сфери» (термін М. Храпченка), увага до людини поза її становою приналежністю, полеміка про невлаштованість сучасного життя [Див.: Тураев 1983].

Еволюцію термінологічного осмислення можна простежити не лише по порівнянню визначень сентименталізму у фахових працях радянського часу й новітніх українських літературознавчих дослідженнях, а й по розвитку оригінальних авторських підходах до цього означування. Так, у монографії «Искусство: направления, течения, стили» (1980) літературознавець Д. Наливайко стверджував: «Більш виправданим видається мені погляд на сентименталізм як одну із значних течій перехідного, тобто передромантичного характеру, яка розвивалась поряд із іншими, близькими їй, але зовсім не ідентичними течіями» [Наливайко 1980, с. 222]. У «Зарубіжній літературі: Доба романтизму» (1997) вже спостерігаємо радикальний перегляд ученим цього припущення: преромантизм як течію передромантичного типу обмежено останньою третиною XVIII ст., а час виникнення сентименталізму припадає на 30–40-ві рр. XVIII ст. [Наливайко 1977, с. 15–16].

Сучасне українське літературознавство вже не виділяє сентименталізм як літературну течію, а як окремий літературний напрям [4, с. 364–370]. Втім застаріле потрактування сентименталізму як складової преромантизму ще зустрічаємо в деяких працях українських науковців. Наприклад, О. Анненкова у своєму дослідженні «Зарубіжна література XIX століття: європейська реалістична проза 1830–1880-х років» (2006) проблематично трактує сентименталізм і руссоїзм як окремі передромантичні течії [Анненкова 2006, с. 12]. Але, як зазначає І. Лімборський, «в естетико-художньому плані руссоїзм посутньо відбивав загальну тенденцію європейських літератур другої половини XVIII ст. на переорієнтацію художнього мислення з «життя розуму» на «життя серця», що знайшло виявлення в такому літературному напрямі, як сентименталізм» [Лімборський 2001, с. 60].

Відхід від ототожнення преромантизму та сентименталізму прочитуємо в нарисі Б. Шалагінова «Зарубіжна література від античності до початку XIX сторіччя» (2007). Літературознавець обмежує сентименталізм рамками XVIII ст. і говорить про нього не лише як про окремий літературний напрям, а й як художній метод і стиль [Шалагінов 2007, с. 295–296]. Літературознавець розрізняє сентиментальність як

пафос, який може бути притаманний не лише твору будь-якого напряму чи течії, а й зустрічатися у повсякденному житті та інших видах мистецтва. До ознак сентименталізму Б. Шалагінов відносить: ушляхетнення буденності через зображення високоморальних почуттів простолюду через суб'єктивне бачення світу; примат почуттів як основного критерію істини: сентиментальна забарвленість внутрішнього світу персонажів сентименталістських творів [Шалагінов 2007, с. 295–297].

Виходячи з положень студій названих вище та ряду інших дослідників, до типологічних прикмет сентименталізму як літературного напряму XVIII ст. відносимо: руссоїстський пафос сентименталістського дискурсу (зображення «природної людини» як еталону для наслідування та її вивищування над людьми, які пізнали цивілізаційний вплив (дидактичний аспект сентименталізму)); художній психологізм із виразним акцентуванням на внутрішньому світі «чутливого» героя з притаманними йому гіпертрофованими почуттями та емоціями, аналіз так званого «камерного» світу сентименталістського героя з позицій сенсуалістичної філософії (психологічне зображення домінуючого над розумом почуття та ідеалізація світу «природних людей» (філософський аспект сентименталізму)).

Отже, може констатувати, що у потрактуванні терміна «сентименталізм» в українських та англійських літературознавців існують певні розбіжності та спільності. Намагання термінологічно визначити сентименталізм саме як літературний напрям, як це спостерігається в останніх дослідженнях українських та англійських науковців, дає підстави припускати, що на часі компаративні роботи на матеріалі західноєвропейських та української літератур, які дали б можливість обґрунтувати таке складне й обширне літературознавче поняття.

Література

Анненкова О. С. Зарубіжна література XIX століття : європейська реалістична проза 1830–1880-х років / О. С. Анненкова. – К. : Знання України, 2006. – 438 с. *Борзенко О. І.* Сентиментальна «провінція» : (Нова українська література на етапі становлення) / Олександр Іванович Борзенко. – Харків : Харків. націон. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 322 с. *Вільна Я. В.* Історико-літературний феномен критичної інтерпретації творчості Г. Квітки-Основ'яненка : [монографія] / Ярослава Володимирівна Вільна. – К. : Альтерпрес, 2005. – 300 с. *Галич О.* Теорія літератури : підручник / Галич О., Назарець В., Васильєв Є. ; за наук. ред. О. Галича. – К. : Либідь, 2001. – 488 с. *Єфремов С. О.* Історія українського письменства / Сергій Олександрович Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 668 с. *Зеров М.* Григорій Квітка-Основ'яненко // Лекції з історії української літератури : (17981870) / Микола Зеров ; [під ред. Д. В. Ґорзлін і О. Соловей]. – [Б. м.] : Канадійський ін-т укр. студій ; Мозаїка, 1977. – С. 54–66. *Зеров М.* Українське письменство / Микола Зеров ; [упоряд. М. Сулими ; післям. М. Москаленка]. – К. : Основи, 2002. – 1301 с. *Зорин А. Л.* Английский сентиментализм в зарубежном литературоведении : (Научно-аналитический обзор) / А. Л. Зорин // Современные зарубежные исследования по литературе XVII – XVIII веков. – М. : АН СССР, ИНИОН, 1981. – Вып. 2. : сб. обзоров. – С. 68–93. *Зорин А. Л.* Литературное направление как межнациональная общность : (Английский и русский сентиментализм) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.01.08 „Теория литературы" / А. Л. Зорин. – М., 1982. – 24 с. *Каминский В. М.* К вопросу о сентименталистском художественном методе в литературе / В. М. Каминский // Русская лит. – 1984. – № 2. – С. 124–137. *Лімборський І. В.* Сентименталізм в українській літературі : (перша половина XIX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.02 „Українська література" / І. В. Лімборський. – К., 1995. – 18 с. *Лімборський І. В.* Жан-Жак Руссо і українська література / І. В. Лімборський // Зарубіжна літ. в навчальних закладах. – 2001. – № 11. – С. 59–61. *Лімборський І.* Цінуючи чуттєву природу людини. Український літературний сентименталізм у контексті європейських літератур / Ігор Лімборський // Укр. мова й літ. в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – № 5. – С. 32–38.

Лімборський І. Європейське та українське Просвітництво : незавершений проект? Реінтерпретація канону і спроба компаративного аналізу літературних парадигм / Ігор Лімборський ; [відп. ред. Д. С. Наливайко]. – Черкаси : ЧДТУ, 2006. – 363 с. *Мілованова В. В.* Ідеї та естетика Просвітництва у прозі Г. Ф. Квітки-Основ'яненка / В. В. Мілованова // Актуальні проблеми слов'янської філології / [міжвуз. зб. наук. ст. / редкол. : В. О. Соболь (відп. ред.) та ін.]. – К. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. – Вип. 11 : лінгвістика і літературознавство. – С. 53–59. *Наливайко Д. С.* Искусство : направления, течения, стили / Дмитрий Сергеевич Наливайко. – К. : Мистецтво, 1980. – 288 с. *Наливайко Д. С.* Зарубіжна література XIX сторіччя. Доба романтизму : підручник / Д. С. Наливайко, К. О. Шахова. – К. : Заповіт, 1997. – 464 с. *Орлов П. А.* Русский сентиментализм / Павел Александрович Орлов. – М. : Моск. ун-т, 1977. – 271 с. *Тураев С. В.* От Просвещения к романтизму / Сергей Васильевич Тураев. – М. : Наука, 1983. – 255 с. *Чижевський Д. І.* Історія української літератури / Дмитро Іванович Чижевський. – К. : Академія, 2003. – 568 с. – (Альма-матер). *Шалагінов Б. Б.* Зарубіжна література : від античності до початку XIX ст. : іст.-ест. нарис / Борис Борисович Шалагінов. – К. : КМ Академія, 2004. – 360 с. *Ahern S.* Between Duty and Desire : Sentimental Agency in British Prose Fiction of the Later Eighteenth Century : a thesis ... for the degree of Doctor of Philosophy (Department of English) / Ahern Stephen. – Montreal, 1999. – 245 p. *Mullan J.* Sentimental Novels / John Mullan // The Cambridge Companion to the Eighteenth-Century Novel / [ed. J. Richetti]. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1996. – P. 236–254. *The Editors.* Sentimentality, Sentimentalism / The Editors // The Literary Encyclopedia. 1 Nov. 2003. The Literary Dictionary Company [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ст. :http://www.litencyc.com/php/stopics.php?rec=true&UID=1004.

ШЕВЦІВ Г.М.
(*Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. І. Франка*)

ЗЕЗЕНГЕЙМСЬКА ІСТОРІЯ У „ПОЕЗІЇ І ПРАВДІ" ГЕТЕ: АСПЕКТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Відомий німецький представник філософії життя Освальд Шпенглєр (1880-1936) у своїй книзі „Захід Європи" писав: „Мы воспринимаем почти как случайность то, что Гете попал в Зезенгейм, и как судьбу то, что он приехал в Веймар! Одно кажется эпизодом, другое – эпохой..... Толпе даже сама жизнь Гете покажется рядом случайностей; и только немногие почувствуют с изумлением, какая символическая необходимость выступает в каждой, самой незначительной подробности этой жизни" [Шпенглер 1998, с. 205-206]. Ім'я Гете, якого О. Шпенглєр визнає істинним філософом, майстром фізіогноміки [Шпенглер 1998, с. 72, 157], неодноразово фігурує на сторінках названої книги. Прекрасною ілюстрацією буденних епізодів і непримітних дрібниць із дитячих та юнацьких років Гете є його „Поезія і правда".

Метою нашої розвідки є вивчення та узагальнення особливостей інтерпретації епізодів десятої та одинадцятої книг „Поезії і правди", що презентують рецепцію Гете роману відомого англійського письменника Олівера Голдсміта (1728-1774) „Векфільдський священник" (1762). Предметом дослідження є тексти автобіографії Гете та вказаного роману О. Голдсміта. Об'єктом дослідження є процес літературизації Гете свого життя. Ми ставимо за мету продемонструвати, що елементи опису зезенгеймської історії були створені Гете під його сильними враженнями від „Векфільдського священника" О. Голдсміта. У цьому творі, що завершує ряд відомих англійських романів XVIII-го століття, через історію сім'ї Прімроз показано складні відносини в суспільстві. Цей роман, який високо цінував Гете, є сповнений поетизації непримітного існування і скромних людських радостей. У розмовах з Еккерманом, даючи високу оцінку творчості О. Голдсміта, Гете відверто